

Una proposta per facilitar la lectura de textos poètics llatins¹

Pere Fàbregas Salis

Universitat de Barcelona

pfabregasuni@gmail.com

Recepció: 5/3/2018

Resum

Es presenta una proposta didàctica per facilitar l'accés a la lectura de textos poètics llatins originals a estudiants de Batxillerat i dels primers cursos universitaris. Es proposa que l'accés a l'original es faci a partir d'una adaptació en forma de diàleg, que permet simplificar i glossar l'original. Es pretén donar eines als alumnes perquè puguin desenvolupar les seves capacitats com a lectors de qualsevol altre text literari. Com a mostra, es presenta l'adaptació d'una elegia d'Ovidi: *Am.* 1.5.

Paraules clau: didàctica, literatura llatina, adaptació de textos, poesia llatina, Ovidi, elegia.

1. Introducció i objectius

Cum bene quaesieris quid agam, magis utile nil est
artibus his quae nil utilitatis habent.

Ov. Pont. 1.5.53-4

És un fet que exigim als nostres alumnes de Secundària una progressió vertiginosa. En el fugaç període de dos cursos acadèmics no només intentem fer-los entendre el funcionament d'una llengua flexiva, sinó que procurem donar-los les eines perquè dominin els rudiments de les llengües clàssiques i siguin capaços d'entendre² alguns textos, en molts casos adaptats, si no netament artificials, en aquestes llengües. Els demanem també que identifiquin i utilitzin amb agilitat un seguit de conceptes gramaticals que, en molts casos, ni tan sols saben reconèixer en la seva llengua materna. A més a més, tot aquest treball lingüístic s'ha de compaginar amb un atapeït currículum que inclou molts aspectes culturals i literaris del món antic que, idealment, no s'haurien de tractar amb superficialitat ni com a complements secundaris de la llengua.

Per si aquest grau d'exigència no fos suficient, aquesta tasca es desenvolupa en un entorn cada vegada més hostil a les disciplines que no tenen una aplicació pràctica i que

¹ Aquest article va néixer com el meu treball final del Màster de *Formació de Professorat d'ESO Batxillerat (Llatí – Grec / Cultura Clàssica)* que vaig cursar durant el curs 2016-2017 a la Universitat de Barcelona. En aquest sentit, vull manifestar el meu agraïment a la Sra. Ana Bistué que va ser-ne la tutora. Dec també un agraïment a la Dra. Laura Cabré que va comentar una primera versió del treball. També haig de donar les gràcies al membres del tribunal, la Dra. Pilar Gómez, el Dr. Àngel Martín i la mateixa Sra. Bistué, que es van llegir, jutjar i discutir el treball. No voldria deixar de donar les gràcies a la Sra. Maria Fernández per haver intentat pal·liar la meua escassa competència teòrica en qüestions didàctiques i al Dr. Adolfo Egea per haver-me proporcionat la idea original del treball. Les revistes se citen segons les abreviatures de l'*Année Philologique*. Els autors antics se citen d'acord amb les abreviatures del *ThLL* i del *LSJ*.

² Sovint amb excessiva dependència del diccionari: cf. Mut 2017, 163.

no es poden convertir en beneficis pecuniaris immediats. ¿Per què hauríem d'estudiar unes llengües que ja no es parlen, que no ens serviran per trobar feina o fer negocis?³

De fet, en aquest context, fins i tot els textos clàssics de la literatura castellana i, sobretot, catalana han quedat arraconats al costat de peces periodístiques o documents administratius que no només solen ser fenomenalment avorrits, sinó que la majoria de vegades no són un bon model d'escriptura.⁴ El mateix succeeix en l'estudi de les llengües estrangeres on, deixant de banda els possibles defectes dels plans d'estudis, ni tan sols al cap dels anys s'intenta enriquir la perspectiva i aprenentatge dels alumnes amb la lectura d'algunes obres literàries rellevants de les llengües estudiades.⁵ Per tant, doncs, no és sorprenent que la lectura dels textos fundacionals de la cultura occidental, inclosos els clàssics grecollatins, dins de l'Educació Secundària sigui quelcom tant o més residual⁶ i que, en el millor dels casos, es reservi als alumnes de la branca Humanística de Batxillerat.

Segurament, en aquestes condicions, abans d'imposar un *syllabus* de lectures obligatòries per a les diferents assignatures de llengua i literatura, ens hauríem de preocupar de despertar en els alumnes un interès genuí per la literatura i ensenyar-los a llegir de manera competent.⁷ Al meu entendre, cap dels dos objectius es pot aconseguir prescrivint lectures obligatòries que els alumnes facin pel seu compte i incloent-les com a matèria d'examen o de tediosos treballs acadèmics. Ens hem de plantejar si no pagaria més la pena comentar a classe una selecció de textos amb tot detall i presentar als alumnes diferents opcions sobre com interpretar textos literaris i donar-los eines perquè puguin identificar l'ús que cada escriptor fa del material (lingüístic *in primis*) a la seva disposició. En paral·lel a això, potser seria interessant deixar llibertat als estudiants perquè escollissin diverses lectures segons els seus interessos,⁸ de tal manera que adquirissin experiència lectora des d'una perspectiva, diguem-ne, lúdica.⁹

Sóc conscient que, d'acord amb les circumstàncies descrites més amunt, és gairebé inevitable que la lectura i interpretació de textos poètics llatins, especialment en la llengua original, sigui una activitat que ha quedat arraconada i condemnada, en el millor dels casos, a ser una activitat extra-curricular que s'ofereix només als cursos que mostren un interès i motivació especials. Tot i així, penso que una selecció acurada de textos poètics originals,¹⁰ llegida amb l'ajuda del professor, pot ser un estímul interessant pels alumnes i, sobretot, una bona manera d'ensenyar a llegir amb competència qualsevol altre text literari. De la mateixa, pot ser una manera d'ensenyar els alumnes a apreciar la tècnica poètica de diferents autors treballats, una mica en la línia de la proposta de Garrison

³ Òbviament, transcendeix els objectius d'aquest treball contestar aquestes preguntes que, d'altra banda, diversos intel·lectuals ja han intentat contestar. Recentment, ho ha fet de manera excel·lent Ordine (2013). Vegi's també, sobre una aproximació des de l'àmbit de les competències, Mut 2017.

⁴ Cf. Codina 2007. Per al valor dels clàssics com a model, cf., e.g., Hall 2005, 11-12.

⁵ Cf. Hall 2005, 47-59.

⁶ Cf. Hall 2005, 42; Ordine 2013, 94-95.

⁷ Cf., e.g., Oliva 2015, 140-141, 147-148. Vegi's també Ordine 2013, 94-95.

⁸ Poques vegades, a l'hora d'elaborar el *syllabus* de lectures obligatòries, es té en compte la diversitat d'alumnes dins l'aula, els seus interessos i, encara més rarament, es busca el gust i el plaer dels estudiants. Cf. Hall 2005, 50.

⁹ Evidentment, adquirir experiència lectora, com més diversa millor, és també essencial per ser un lector competent.

¹⁰ Amb tot, cal tenir ben present que en l'elaboració de les seleccions es poden deixar de banda aspectes rellevants de l'obra. Per exemple, imaginem que del llibre vuitè de les *Metamorfosis* d'Ovidi llegim tan sols l'episodi de Filèmon i Baucis. Ens passarà desapercebut que, deliberadament, aquesta commovedora història de pietat en precedeix una altra de sacrilegi, follia i autofàgia (Erisícton). Aquest joc de contrastos, tan propi de la tècnica poètica d'Ovidi (cf. Kenney 2011, xx-xxii), se'ns escaparà completament. A més, en el cas de les *Metamorfosis*, segurament també passaran desapercebudes les característiques transicions d'un episodi a l'altre. Per tant, probablement seria preferible llegir almenys llibres sencers. Potser, doncs, les lectures de classe haurien de servir com a orientació i guia de lectura pels estudiants, però sobretot com a invitació a la lectura.

(1993) per als primers 200 versos de l'*Eneida*. Finalment, també pot ser un bon recurs per treballar els continguts lingüístics del curs mitjançant textos més atractius que els que se solen traduir en les aules de Batxillerat. Algun lector potser considerarà la proposta agosarada, però em sembla que les possibles dificultats segurament queden compensades per l'atractiu dels textos i pel profit que se'n pot acabar traient.

D'altra banda, em temo que aquestes observacions també resulten vàlides, almenys en part, per a les facultats humanístiques. En general, les assignatures de literatura solen estar enfocades a períodes literaris concrets. Això fa que, en general, tampoc no es dediquin gaire esforços a cultivar el gust estètic dels estudiants i a ensenyar-los a interpretar els textos literaris amb competència.¹¹ De nou, les assignatures introductòries de llengües clàssiques que s'imparteixen en aquestes facultats podrien esdevenir un marc idoni per desenvolupar aquest gust i la capacitat d'anàlisi a través d'una lectura aprofundida d'alguns textos poètics seleccionats amb cura.¹² Deixant a part els estudiants de clàssiques, em fa l'efecte que aquest tipus d'activitat pot resultar més profitós per a la formació global i humanística dels estudiants que no la mera traducció de textos adaptats o artificials, sobretot si tenim en compte que, en la majoria de casos, no continuaran estudiant ni llatí ni grec.

Però, sense més preludis, passo ja a exposar les línies mestres de meua proposta per intentar facilitar l'accés dels estudiants als textos poètics, en aquest cas, llatins.

Ja fa uns anys, Minkova, Miraglia (2002) van suggerir que, per capturar millor el sentit de diversos epigrames de Marcial, els estudiants haguessin d'adaptar-los o reescriure'ls en forma de diàleg, com si es tractés de breus esquetxos teatrals.¹³ La meua proposta inverteix aquest procediment i pretén acostar els alumnes al text original llatí a través d'una adaptació dialogada.

Si en els epigrames de Marcial sovint és fàcil imaginar diversos interlocutors, també, en la poesia ovidiana hi ha molts passatges en què el poeta ens convida a concebre diverses veus o fins i tot imaginar de manera molt vívida imatges i escenes que, en certa manera, es podrien considerar teatrals. Altres vegades, ens podem imaginar el mateix poeta participant en *recitationes* i adreçant-se al públic que tenia davant. Es tracta d'elements que són potser particularment visibles en l'obra elegíaca del poeta de Sulmona més que no pas en les *Metamorfosis*. Es poden esmentar, entre altres, alguns passatges en què el mateix poeta s'adreça a l'auditori-lector (cf. nota a *am.* 1.5.25, p. 56) o d'altres en què interactua amb els seus propis personatges (cf., e.g., *am.* 1.1; *rem.* 1-40).

En aquest article, a tall d'exemple, presento l'adaptació completa en forma de diàleg de l'elegia 5 del llibre primer dels *Amores*, un text prou representatiu de l'estil i la tècnica literària d'Ovidi.¹⁴ En l'adaptació, el poeta (o la veu poètica) explica l'èxit de la seva migdiada a un amic indeterminat, que li demana que n'escrigui un poema.

El text es presenta adaptat de dues maneres: un *colloquium breuiatum* (vid. apartat 0), on el diàleg entre els personatges inclou només els elements essencials per comprendre l'argument bàsic de l'elegia; un segon *colloquium* (vid. apartat 0) que intenta recollir fil per randa tots els elements del text original, però simplificant-ne la sintaxi, acostant l'ordre de mots a les llengües romàniques, intentant glossar-ne alguns aspectes, etc. Segons les característiques del grup, el professor pot escollir un o altre diàleg (o tots dos de manera successiva). En qualsevol dels casos, es proposa que en primer lloc els

¹¹ Cf. Oliva 2015, 141-143.

¹² Cal tenir present que molts estudiants a les facultats humanístiques ja tenen coneixements previs de llengües clàssiques, cosa que facilita poder avançar cap a la lectura de textos poètics.

¹³ La proposta de Minkova, Miraglia (2002) parteix, òbviament, de la major presència del llatí en el currículum del *Liceo Classico* italià.

¹⁴ Hi ha altres textos que es podrien adaptar d'aquesta manera amb certa facilitat. Suggerixo, per exemple, *am.* 2.4, *rem.* 1-40.

alumnes llegeixin, compreguin i “dramatitzin” el text dialogat, per passar després a la lectura del text original.¹⁵

El text ovidià (vid. apartat 0) es complementa amb unes notes pensades per als estudiants (vid. apartat 0)¹⁶ i amb unes altres notes que poden servir de guia per al professor per comentar diversos aspectes del poema, segons els continguts que hagi impartit prèviament i els interessos de l'alumnat (vid. apartat 0).¹⁷ S'ofereixen també unes directrius generals per al desenvolupament de l'activitat i els objectius didàctics específic que es persegueixen (vid. apartat 0).

2. *Consilia*

Abans de donar pas als textos adaptats que presento com a mostra, voldria oferir algunes recomanacions a l'hora de llegir a classe un text poètic llatí que, al meu entendre, seria bo tenir en compte en el desenvolupament de les sessions. De manera general, bo i acceptant algunes de les propostes de von Albrecht, Glücklich (2007, 8-12) per al text de les *Metamorfosis*, es proposa:

1. Abans de procedir a la lectura del text original (abans o després de la lectura de la versió dialogada, però sempre abans de la lectura de l'original) convé fer èmfasi en diferents paraules clau del text que marquen els temes principals i el desenvolupament.

2. En la mesura del possible, cal seguir l'ordre amb què el poeta presenta la història i cada un dels elements lingüístics; cal evitar traduir de manera immediata i alterar l'ordre de paraules. Per facilitar aquest procediment, es proporcionen els dos *colloquia* i un seguit de *notae ad usum discipulorum* que, si és possible, intenten aclarir el text sense recórrer a la traducció. Els diàlegs han permetre treballar la semàntica i la sintaxi, de manera que el text original es pugui comprendre de manera gairebé intuïtiva. També convé llegir el text en veu alta.

3. Un cop ben comprès el text, es pot procedir a comentar alguns aspectes literaris i estilístics del text. Alguns suggeriments:

a. L'ús del díctic facilita estructurar el poema mitjançant antítesis o paral·lelismes, i sovint cada díctic forma un petit “bloc temàtic”.

b. Ordre de paraules i figures de la forma exterior (anàfores, paral·lelismes, quiasmes, hipèrbaton, oxímorons, ritme, etc.).

c. Figures de la forma interior.

4. En darrer terme, es poden discutir diversos aspectes literaris del text, com ara els procediments d'*imitatio/aemulatio* o la seva pervivència (vid. apartat 0). Els textos es poden prendre com a punt de partida per parlar del gènere elegíac en general i de la carrera poètica d'Ovidi, però també la influència posterior de l'elegia llatina.

Temporització i metodologia

Per al text proposat cal preveure un mínim de tres sessions de 55 minuts. Aquest temps s'haurà d'ajustar en funció del grup i del treball previ que s'encarregui als alumnes i del grau d'aprofundiment que es pretengui assolir. En principi, la primera i segona sessió es podria dedicar a la lectura i “dramatització” dels *colloquia* (en el cas que es treballin tots dos). Idealment, els alumnes haurien d'haver començat a llegir i preparar prèviament els *colloquia*. La segona sessió podria acabar insistint amb els mots clau, els diferents

¹⁵ No es descarta que, segons el grup i les metodologies docents emprades, el procediment es pogués realitzar a la inversa, seguint la proposta original de Minkova, Miraglia (2002).

¹⁶ De totes maneres, és possible que algunes d'aquestes notes s'hagin de subministrar simultàniament amb els textos adaptats i que n'hagi de fer ús més el professor que no pas els alumnes.

¹⁷ Moltes de les notes adapten amb les finalitats didàctiques aspectes que apareixen en la bibliografia i comentaris més recents (esp. Barsby 1973, Huntingford 1981, McKeown 1989, Fedeli 1999, Turpin 2012).

campus semàntics que marquen el desenvolupament del text i delimitant l'estructura general del passatge, a manera de preparació de la lectura de l'original. La tercera sessió es podria dedicar a la lectura del text original, tot comentant els aspectes estilístics i literaris que el professor consideri pertinents. En aquest cas, també es recomana que els estudiants, després de llegir i treballar els *colloquia*, intentin llegir de manera autònoma el text original.

Material

Ov. *am.* 1.5, Catull. 32, Prop. 2.15, a més del poema 4 dels *Carmina Rhipullensia* (vid. apartat 0). Els textos, per molt que siguin per a ús escolar, han de ser extrets d'edicions fiables. En cas que s'utilitzin traduccions haurien de ser traduccions literàries de qualitat. Bibliografia bàsica, però actualitzada, sobre l'elegia llatina i sobre Ovidi.

Prerequisits

No se n'esperen més enllà dels coneixements elementals de llengua llatina, però idealment seria bo conèixer prèviament la producció poètica d'Ovidi i d'altres poetes elegíacs. Es pressuposen la majoria de conceptes gramaticals i lingüístics bàsics de la llengua llatina.

*Objectius didàctics específics del text proposat*¹⁸

1. Conèixer el gènere de l'elegia i, particularment, Ovidi com a poeta elegíac.
2. Conèixer la faceta d'Ovidi com a *praeceptor amoris*.
3. Conèixer a grans trets la carrera poètica d'Ovidi.
4. Aprendre a analitzar de manera elemental, però acurada, un passatge poètic des del punt de vista lingüístic, estilístic, retòric i, fins i tot, mètric.
5. Aprendre a identificar els procediments d'intertextualitat.
6. Treballar diversos aspectes continguts lingüístics i literaris.
7. Constatar la vigència dels clàssics.¹⁹

Avaluació

Es proposa que s'avalui el treball de traducció i comentari del text elaborat pels alumnes i l'assimilació dels conceptes sobre Ovidi i l'elegia llatina mitjançant preguntes orals o escrites. Es pot valorar també la "dramatització" i elocució dels textos. Addicionalment, se'ls podrà demanar que elaborin una reflexió sobre l'ús que Ovidi fa dels models precedents o el diàleg que s'estableix entre la seva mateixa producció poètica; també es pot considerar la possibilitat que puguin compondre un text prenent com a model alguns dels textos treballats.

Curs

L'activitat està pensada per a alumnes a partir de 2n. de Batxillerat.

¹⁸ Sobre les competències o objectius generals que aporta l'estudi de la literatura, *vid.* Bordons, Díaz-Plaja 2004, 10-12. Resumidament, les autores creuen que les propostes didàctiques de literatura haurien d'il·luminar aspectes culturals, aportar referents culturals, contribuir al 'coneixement de l'altre', formar de ciutadans cultes i "consumidors" de cultura, il·lustrar els continguts lingüístics, ajudar a dominar els diferents registres lingüístics, impulsar el desenvolupament de la creativitat i motivar els estudiants. Es pot considerar que, d'alguna manera, tots aquests objectius generals estan inclosos dins d'aquests objectius específics. Aquest catàleg es pot complementar, de manera específica per als clàssics, amb Mut 2017.

¹⁹ Cf. Calatayud – Escrivà a Bordons, Díaz-Plaja 2004, 31-36.

3. Un exemple: Ov. am. 1.5

3.1. Colloquia

3.1.1. Colloquium breuiatum

A.: Salve, Publi! Quid tam laetus?

O.: Salve, amice! Optimum equidem medium diem egi. Voveo ut mihi saepe tales medii dies proveniant!

A.: Sed quid est? Quid te laetissimum fecit?

O.: Aestus erat et apposui mea membra toro ut levarem diem aestuosum, dum Corinnam expectabam.

A.: Amicamne expectabas?

O.: Expectabam. Ecce venit Corinna et deripui tunicam.

A.: Pulchrane erat posito velamine, ut stetit ante oculos tuos?

O.: In toto corpore nusquam menda fuit.

A.: Nulla menda?

O.: Nil non laudabile vidi.

A.: Tum quid fecisti?

O.: Nudam Corinnam pressi usque ad corpus meum. Cetera haud nescis. Paucis post lassis requievimus ambo.

A.: O fortunate amice, nunc scio cur tam laetus sis. De hoc congressu, precor, iucundissimam elegiam scribe!

O.: Mehercle! Sine dubio scribam!

3.1.2. Colloquium

Personae: Ovidius, amicus quidam

A.: Salve, Publi! Quid tam laetus?

O.: Salve, amice! Optimum equidem medium diem egi. Voveo ut mihi saepe tales medii dies proveniant!

A.: Sed quid est? Quid te laetissimum fecit?

O.: Aestus erat et apposui mea membra toro ut levarem diem aestuosum. Lux exigua fuit, cum tantum pars fenestrae adaptata esset, tali lumine quale solent habere silvae aut talibus crepusculis qualia sublucent Phoebus fugiente aut ubi nox abiit nec tamen orta est dies... [*o bé* Erat idem lumen quod solent habere silvae aut idem lumen ubi crepuscula sublucent Phoebus fugiente aut ubi nox abiit nec tamen orta est dies...]

A.: Festina! Brevius loquere! Cur mihi ista narras?

O.: Est lux quae puellarum verecundiam et timidum pudorem minuat.

A.: Amicamne expectabas?

O.: Expectabam. Ecce venit Corinna: eam tunica velabat, candidum collum tegebatur comā dividuā; ibat ut dicitur isse in thalamos formosam Semiramidem aut Laïdem amatam esse multis viris aut... [*o bé* Mihi videbatur Semiramis aut Laïs, quam multi amaverunt, ut ibant in thalamos aut...]

A.: Doctissimus poeta es et elegans, haud nescio, sed propera! Ad rem!

O.: Deripui tunicam. Erat rara, sed tamen Corinna pugnabat tunicā tegi.

A.: Quomodo pugnabat? Num multa cum vi?

O.: Illa pugnabat sicut vincere nollet; victa est non aegre prodicione sua.

A.: Pulchrane erat ut stetit ante oculos tuos posito velamine?

O.: In toto corpore nusquam menda fuit. Quos umeros lacertosque vidi et tetigi! Quam aptae premi fuerunt papillae! Quam planus venter sub castigato pectore! Quod latus! Quam iuvenale femur!

6 aut ubi ... dies La subordinada, de tipus temporal, està coordinada amb l'ablatiu absolut *fugiente ... Phoebos* (que es podria entendre com un mer ablatiu de temps).

orta = orta est

7 quā ablatiu; l'antecedent és *lux*.

9 Corinna El nom de l'amant d'Ovidi.

recincta = discincta

10 dividuā 'dividida'; es dedueix que Corinna s'ha deixat anar els cabells, que li cauen sobre totes dues espatlles, al mateix temps que li cobreixen el coll.

11-2 Semiramis Semiramis, -idis (f.): reina llegendària d'Assíria, famosa per la seva bellesa i també per la seva lascívia.

Semiramis isse / dicitur = Semiramidem isse dicitur (en aquest cas, la construcció d'infinitiu actiu com a subjecte de *dicitur*). Construcció personal de la construcció d'infinitiu.

multis ... viris Datiu agent (complement agent) depenent d'*amata*.

Lais Lais, -idis (f.): nom de dues famoses prostitutes gregues.

amata = amatam esse (sc. Laïdem amatam esse multis viris). De nou, una construcció personal.

13 multum (adv.) 'molt, gaire'; modifica *nocebat*.

rara (sc. *tunica*) = valde translucida; 'teixida amb poca densitat'.

14 pugnabat tunicā sed tamen illa tegi = sed tamen illa pugnabat tunicā tegi

15 cum Introdueix una oració temporal-causal.

tamquam quae = quasi aliquis pugnaret quae

16 non agre Significa alhora 'no sense dificultats' i 'no a contracor'.

17 nostros = meos

20 quam Exclamatiu, modifica *apta*.

apta 'adequat' construït amb *premi*.

21 quam Exclamatiu, modifica *planus* (no *castigato*).

castigato 'ferm, tens'.

planus 'pla, sense arrugues'.

22 latus Normalment 'part superior del tronc', però aquí es podria referir també al maluc.

23 quid = cur

referam El subjuntiu marca que es tracta d'una pregunta (subjuntiu deliberatiu).

26 proveniant El subjuntiu indica un desig (subjuntiu desideratiu).

3.4. *Notae ad usum magistri*

3.4.1. Estructura i resum del poema

Ovidi i Corinna, esmentada per primera vegada, tenen un encontre amorós a l'hora de la migdiada. El poema té una estructura de tríptic, cada part amb vuit versos, amb una conclusió final (a, b, c + d). El funcionament és gairebé cinematogràfic: clima, atmosfera, preliminars i tall abans de la culminació.

a) Situació, temps i lloc (1-8): Ovidi feia la migdiada tot sol en la seva habitació amb la finestra ajustada.

b) Aparició de Corinna (9-16): apareix Corinna, bella, mig nua, que fa tan sols un tímid intent de residència mentre Ovidi li treu la túnica.

c) Descripció de la bellesa de Corinna (17-24): la seva bellesa no tenia cap imperfecció. Aquesta perfecció impulsa Ovidi a acostar-se-la contra el seu cos.

d) Clímax conclusiu (25-26): Tant de bo que tingui més migdiades com aquesta.

Com en bona part de l'elegia llatina, queda el dubte sobre si l'escena és real o bé més o menys fictícia.

Pel que fa als camps semàntics i les paraules claus (cf. p. 50) que marquen el desenvolupament de l'elegia, es proposa considerar els següents mots: sobre el temps i la llum (1 *aestus*; *dies*; *hora*; 4 *lumen*; 5 *sublucere*; *crepusculum*; *Phoebus*; 6 *nox*; 7 *lux*; 26 *medius dies*); mobiliari (2 *torus*; 3 *fenestra*); “pudor” (7 *verecundus*; 8 *timidus*; *pudor*); roba (9 *tunica*; *velare*; *recingere*; 14 *tegere*; 17 *ponere velamen*); parts del cos (10 *collum*; *coma*; 17 *oculus*; 18 *corpus*; 19 *umerus*; *lacertus*; 20 *papillae*; 21 *pectus*; *venter*; 22 *latus*; *femur*); lèxic militar (14-15 *pugnare*; 15 *vincere*; *proditio*)²¹.

3.4.2. Notes al text

- 1 aestus erat** Fórmula introductòria força típica de les escenes eròtiques. Cf. McKeown 1989, 105. Les connotacions sexuals d'*aestus* presenten amb gran economia la temàtica del poema.
- mediamque ... horam** Ovidi pot haver estat influït per Catull. 32 (vid. p. 57), en què el poeta, reposant al seu llit després de dinar, demana a Ipsitil·la que el convidi a anar-hi.
- 2 medio ... toro** Ovidi està sol. Kenney (1959, 248 n. 1) suggereix que Ovidi podria estar jugant amb la figura de la *traductio* utilitzant *medius* primer en sentit temporal i després espacial.²²
- 3-8** La descripció del migdia té la funció de subratllar la tranquil·litat de l'escena abans que la pertorbi la divinitat, Corinna en aquest cas. Els dormitoris romans solien estar dissenyats perquè fossin foscos, però la llum, sovint de la lluna, que entra per la finestra és un element prou habitual en escenes eròtiques o d'epifania. La semiobscuritat pretén crear una atmosfera íntima i pudorosa (cf. *ars* 2.619-624, 3.807-808; *fast.* 6.115; *Pont.* 3.3.5-7; *Mart.* 11.104.5).
- 3** Els porticons de fusta carbonitzats a Herculà ens en poden oferir una idea força precisa. Segons Juvenal (9.105) es podien encara utilitzar cortines. Cf. Plin. *epist.* 2.17.22; Blümner 1911, 102-103.
- 4-6 quale ... lumen ... / qualia ... crepuscula ... / aut ubi** Braquilogia. *Quale lumen* equival a *tali lumen quale ... talibus crepusculis qualia*. La triple comparació suggereix l'atmosfera tranquil·la, gairebé mística abans de la irrupció o epifania de Corinna.
- 6 crepuscula Phoebo** Es pot cridar l'atenció sobre l'aguda juxtaposició d'aquests dos elements.
- 7-8** Aquest díptic gairebé ens predisposaria a esperar la irrupció d'una *puella verecunda*, però justament arriba una altra cosa, com posen de manifest les comparacions amb Semiràide i Laïs, i la *verecundia* és només una impostura (cf. 14-16).
- 9 Corinna** Primer esment del nom de Corinna. Properci esmenta Cíntia en la primera paraula de l'obra i Tibul en la primera elegia (v. 57)
- venit** Present introduït en la narració de passat amb propòsits “dramàtics”. El verb és adequat també a l'epifania d'una divinitat. Però no arriba la comparació directa, com la Lèsbia de Catul (68.70-4); aquí més aviat se la compara amb dues famosos, tot i que bellíssimes, prostitutes.
- recincta** Probablement vol dir que s'ha deslligat el cinturó que se solia portar a la cintura, de manera que la túnica penjava més lliure, cosa que es podria considerar més o menys provocatiu, com ho és també la cabellera solta. Cf. Moreno 2011, 141.
- 10 candida ... coma** Es pot ressaltar que és un motiu recurrent en la poesia eròtica de totes les èpoques el fet de deixar-se anar la cabellera (cf. Moreno 2011, 136). La

²¹ Cf. Moreno 2011, 275-86.

²² Per tant, no hi ha necessitat de substituir *mediamque* per *sextamque* de Bentley o *medio* per *vacuo* o *viduo* de Burman.

blancor és també un tret de bellesa destacat sovint en la poesia elegíaca (cf. Moreno 2011, 137-138). L'epítet també s'aplica a les deesses.

11-2 Semiramis Segons Diod. Sic. 2.20.3, Semiràmidide també havia sigut una prostituta d'origens humils (cf. McKeown 1989, 113). Segons Euforió (*Suppl. Hell.* 415 col. 1 vv. 9-11), Semiràmidide matava els amants al θάλαμος. Cf. Bömer (1976, 31) a *met.* 4.47. Els *exempla* de Semiràmidide i Laïs serveixen de transició entre la inacció i l'acció (Elliott 1979, 351).

famosa Sobre la variant *formosa*, vegi's Heinsius a *epist.* 9.78 (ap. Burman 1727, 124-125); McKeown 1989, 111-112.

dicitur Remarqui's l'encavalcament, que convé comparar amb Prop. 2.15.16 (vid. infra apartat 0).

Laïs Properci menciona Laïs com una cortesana famosa (2.6.1-2). Hi havia almenys dues cortesanes famoses amb aquest nom: Laïs de Corint i Laïs d'Hícara. Sobre la variant *Thaïs*, vegi's McKeown 1989, 113.

13-6 deripui tunicam Ovidi expressa amb concisió el que ha de ser una acció ràpida, però demora fins al vers 17 la descripció del resultat d'aquesta acció. En la resta del vers 13 i fins al vers 16 descriu la naturalesa més o menys transparent de la túnica que ja li ha tret i descriu com Corinna continua lluitant (14 *pugnabat*) per cobrir-se, tot i que sense gaire convicció. Convé notar la vivacitat de les repeticions: *tunicam* (13) ... / *tunica* (14), *pugnabat* (14) ... / *pugnaret* (15), *vincere* (15) ... / *victa est* (16).

13-4 deripui ... tegi Tricòlon creixent (amb cada còlon un subjecte diferent), paral·lelisme a inici de vers (verb + *tunica* en políptoton). Al vers 13, verb a l'inici i al final; antítesi *deripui ... tegi* a començament i final del díctic. Cf. Avilés 2012, 304.

13 nec multum ... nocebat Dues possibles interpretacions: el poeta no té gaires dificultats per arrancar-li la túnica perquè és prima o bé que la túnica, com que era prima i semitransparent, no molestava gaire a l'hora de veure Corinna nua (Huntingford 1981, 113). La segona em sembla preferible. Sobre *rara*, consulti's Burman 1727, 342 (amb *notae variorum*). Cf. també Moreno 2011, 140-141.

14 pugnabat El verb *pugnare* és habitual en contextos eròtics, com ho és en general l'ús del lèxic militar (*militia amoris*): cf. Moreno 2011, 282-283. Ús metafòric.

sed La posposició destaca les paraules col·locades davant. Ús hel·lenístic.

19-22 quos ... quales ... quam ... quantum ... quam Anàfora (hexacòlon en esticomítia). Cal remarcar la *variatio* del vers 20. Al vers 21 trobem l'estructura abAB. Vegi's Avilés 2012, 253-254. El passatge és la descripció física més detallada de l'amant en tota la poesia elegíaca. Però és interessant que es tracta de trets relativament ambigus que fan difícil la identificació amb una "amant" concreta. La descripció va de dalt cap a baix. Cf. Moreno 2011, 134-135.

20 forma papillarum No exactament equivalent a *formosae papillae*.

21 SSSSD. El ventre de Corinna no presenta estries, típiques de les dones que han estat embarassades.

23 singula quid referam? παράλειψις 'omissió', element retòric sovint utilitzat com a transició.

25 cetera quis nescit? Motiu de l'ἀποσιώπησις eròtica per donar una falsa aparença de decència (e. g. Phld. *AP* 5.4, 5.6; Lucian. *DDeor.* 11.2). Ovidi, en realitat, sembla que s'aturi per no explicar allò que és obvi. Ovidi a *ars* 3.769-800 rebutja el motiu de l'ἀποσιώπησις i descriu amb detall l'intercanvi sexual (amb Gibson 2003, 387-9). Observi's que està en la mateixa posició que *singula quid referam?* del díctic anterior. Aquestes interpel·lacions a l'auditori podrien indicar que realment els *Amores* es van compondre per ser recitats en públic (McKeown 1987, 63-73, esp. 71; Fedeli 1999, 998).

lassi ... ambo Ara Ovidi ja no jeu al llit sol, com a l'inici del poema (2).

26 medii ... dies Remet al vers 1 *mediam ... dies ... horam*. Els versos 25-6 constitueixen un excel·lent tancament de l'estructura del poema. Aquest tipus d'ecos són habituals en l'elegia (McKeown 1989, 119-120; von Albrecht 1997, 689). El vers pot tenir també un cert to humorístic, o almenys sorneguer, molt propi d'Ovidi i de la "disincantata leggerezza" (Fedeli 1999, 998) amb què narra les vivències amoroses. Inclou anticipació de la repetició de l'experiència?

3.4.3. Apunts literaris

Aquest i Prop. 2.15 són les dues úniques elegies d'època augustea que descriuen amb certa extensió un encontre sexual satisfactori. Però no és estrany que això sigui així perquè els poetes elegíacs solen concebre la seva poesia com la descripció dels sofriments de l'amor (cf. Ov. *am.* 2.1.7-10 amb McKeown 1998, 8; Prop. 1.7.13-4). L'interès essencial de l'elegia es troba en els obstacles, els rivals, les alcavotes, els tutors, l'absència, la infidelitat, etc. etc. En definitiva, es concep la poesia elegíaca com el registre de les sofrències amoroses. Cal no oblidar que els encontres sexuals exitosos i els moments de felicitats ofereixen un marc relativament estret per la variació poètica, mentre que les situacions "dramàtiques" es presten més a l'exploració d'emocions i sentiments per part dels poetes (això es pot relacionar potser amb el sentit d'ἔλεγχος a la Grècia clàssica i l'etimologia popular ἔλεγχω λέγειν, tot i que les elegies jòniques aviat deixen de correspondre's amb aquesta idea; cf. von Albrecht 1997, 689). Ovidi, doncs, fa gala aquí de la seva "originalitat" en la mesura que explota un tema rar en l'elegia. Sobre les antecedents grecs i els desenvolupaments romans de l'elegia romana, consulti's Luck a Kenney – Clausen 1982, 405-419; von Albrecht 1997, 689-695; sobre l'univers conceptual de l'elegia, cf. von Albrecht 1997, 695-8; sobre Ovidi en particular, cf. Barsby 1973, 1-18; Luck a Kenney – Clausen 1982, 416-418; Kenney a Kenney – Clausen 1982, 420-457; von Albrecht 1997, 729-758; Booth a Knox 2009, 61-77.

Si la migdiada narrada fos realment una experiència autèntica, cal observar que Ovidi l'ha sotmès a un fort procés de racionalització i que els sentiments i l'estructura s'expressen de manera molt controlada.

El tema de la migdiada està apuntat en Catul (32):²³

Amabo, mea dulcis Ipsitilla,
 meae deliciae, mei lepores,
 iube ad te veniam meridiatum.
 et si iusseris, illud adiuvato,
 nequis liminis obseret tabellam, 5
 neu tibi lubeat foras abire,
 sed domi maneat paresque nobis
 novem continuas fututiones.
 verum, si quid ages, statim iubeto:
 nam pransus iaceo et satur supinus 10
 pertundo tunicamque palliumque.

El tema està desenvolupat en Properci (2.15), per bé que Properci situa l'acció de nit i que les seves intencions són radicalment diferents a Ovidi.²⁴ De fet, Ovidi imita Properci en molts aspectes. Es pot suggerir als alumnes la comparació, potser llegint Properci en traducció i comparant determinats elements textuais, com ara les exclamacions (vv. 3-4, 9), el turment causat per la demora en retirar la túnica (5-6), la referència a la llum

²³ Text segons l'edició de Mynors (1958, 23).

²⁴ Cf., e.g., Elliott 1979, 353-354.

adequada per l'intercanvi sexual (1 *nox mihi candida*; 3 *apposita ... lucerna*; 4 *sublato lumine*), les comparacions (14-6).

Prop. 2.15²⁵

Io me felicem! io nox mihi candida! et o tu	
lectule deliciis facte beate meis!	2
illa meos somno lapsos patefecit ocellos	7
ore suo et dixit 'sicine, lente, iaces?'	
quam vario amplexu mutamus bracchia, quantum	
oscula sunt labris nostra morata meis!	10
quam multa apposita narramus verba lucerna ,	3
quantaque sublato lumine rixa fuit!	
nam modo nudatis mecumst luctata papillis;	5
interdum tunica duxit operta moram.	
non iuvat in caeco Venerem corrumpere motu:	
si nescis, oculi sunt in amore duces.	
ipse Paris nuda fertur periisse Lacaena,	
cum Menelaëo surgeret e thalamo.	
nudus et Endymion Phoebi cepisse sororem	15
dicitur et nudus concubuisse deae.	
quod si pertendens animo vestita cubaris,	
scissa veste meas experiere manus:	
quin etiam, si me ulterius provexerit ira,	
ostendes matri bracchia laesa tuae.	20
necdum inclinatae prohibent te ludere mammae:	
viderit hoc si quam iam peperisse pudet.	
dum nos fata sinunt, oculos satiemus amore:	
nox tibi longa venit, nec reditura dies.	
atque utinam haerentes sic nos vincire catena	25
velles ut numquam solveret ulla dies.	
exemplo uinctae tibi sint in amore columbae,	
masculus et totum femina coniugium.	
errat qui finem vesani quaerit amoris.	
verus amor nullum novit habere modum:	30
terra prius falso partu deludet arantes,	
et citius nigros Sol agitabit equos,	
fluminaque ad caput incipient revocare liquores,	
aridus et sicco gurgite piscis erit,	
quam possim nostros alio transferre dolores:	35
huius ero vivus, mortuus huius ero.	
quod mihi si interdum tales concedere noctes	
illa velit, vitae longus et annus erit.	38
qualem si cuncti cuperent decurrere vitam	41
et pressi multo membra iacere mero,	
non ferrum crudele neque esset bellica navis,	
nec nostra Actiacum verteret ossa mare,	
nec totiens propriis circum oppugnata triumphis	45
lassa foret crines solvere Roma suos.	
me certe merito poterunt laudare minores;	
laeserunt nullos proelia nostra deos.	

²⁵ Text segons l'edició de Heyworth (2007, 58-60).

tu modo, dum lucet, fructum ne desere vitae: omnia si dederis oscula, pauca dabis.	50
ac veluti folia arentis liquere corollas, quae passim calathis strata natate vides, sic nobis, qui nunc magnum spiramus amantes, forsitan includet crastina fata dies.	
[si dabit et multas, fiam immortalis in illis: nocte una quivis vel deus esse potest.]	39 40

En darrer terme, la pervivència de l'elegia ovidiana en la lírica medieval llatina, que, com a mínim, circulava per nostres contrades, es pot constatar en la lectura del poema 4, *Quomodo prius convenimus*, dels *Carmina Rhipullensia*.²⁶ La relació del poema amb l'elegia 1.5 dels *Amores* s'ha estat repetidament subratllada.²⁷ És evident que la situació que ens presenta l'"Anònim Enamorat" és molt similar a la de d'Ovidi i té un desenvolupament clarament paral·lel (1-6 descripció de l'escena i presentació del tema; 7-16 aparició de l'estimada i "forcejament" amorós; 17-21 descripció i "contacte"; 22-4 *praeteritio*, clímax conclusiu amb desig de felicitat). A més a més, es poden reconèixer fàcilment ecos textuais de l'elegia 1.5 d'Ovidi (destaquen: 1 *medium*, cf. *am.* 1.5.1 *mediamque*; 2 *membra toro posui*, cf. *cf. am.* 1.5.2 *apposui ... membra levanda toro*; 3 *Ostia clauduntur, non clauditur una fenestra*, cf. *am.* 1.5.3 *para adaperita fuit, pars altera clausa fenestrae*; 18 *coxae ... tetigi*, cf. *am.* 1.5.19 *tetigique lacertos*; 19 *tractare papillas*, cf. *am.* 1.5.20 *forma papillarum ... premi*; 22 *cetera*, cf. *am.* 1.5.25 *cetera*). De la mateixa manera, també es poden identificar altres reminiscències de textos clàssics, correctament indicats en l'aparat de referències de l'edició de Moralejo (1986, 182-188).²⁸

Sol nimium fervens medium dum scandit Olimpi, fessus pernimum membra toro posui .	
Ostia clauduntur , non clauditur una fenestra , que placido vento pervia sola foret.	
Curas postpono, quoniam dormire volebam, sed Veneris flamma torqueor ipse nimis.	5
Dumque nimis crucior satis alto vulnere lesus, ianua cum digito tacta parum sonuit.	
Ilico surrexi cupiens decernere quis sit ostia tam leviter qui digito tetigit.	10
Cumque manus clausas valvas aperire volebam, fregit poste seram protinus ipsa Venus.	
Venerat illius conductu pulchra puella, oscula mille modis que mihi cara daret.	
Flora sibi nomen quia florida sunt sua facta, guttore mella gerens, mellea verba dedit.	15
Cuius crus tenerum tenui, quod non negat ipsa, insuper et coxae sponte sua tetigi .	
Nec vetuit niveas post me tractare papillas , quas tractare mihi dulce nimis fuerat.	20

²⁶ Dec aquest encertat suggeriment al revisor anònim de la revista. El poema està conservat a Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Ms. Ripoll 74, f. 97v (consultable on-line a <http://pares.mcu.es>). Deixo de banda la discussió sobre l'autoria i l'origen dels poemes de la col·lecció (cf., e.g., Moralejo 1986, 19-30; 60-74, esp. 71-74; Quetglas 2009, 16-18).

²⁷ *Vid.*, e.g., Raby 1934, 241-242; Elliott 1980, 113-114; Moralejo 1986, 38-39; 84-85; Cristóbal 2011, 231.

²⁸ El text se cita d'acord amb l'edició de Moralejo. En cas que s'utilitzés a classe, seria convenient adaptar-ne algunes grafies (almenys *que* dels versos 4 i 22 s'hauria de desenvolupar com a *quae*).

Venimus ad lectum, conectimur insimul ambo;
cetera que licuit sumere non piguit.
 Hanc igitur cupio felicem vivere semper,
 hoc tamen addendo: vivat ut ipsa mihi.

4. Conclusions

Segurament aquest article haurà complert la seva missió si aconsegueix persuadir alguns professors tant de Secundària com dels cursos introductoris a les llengües clàssiques en les facultats humanístiques que, amb una bona preparació i treball tenaç, és possible llegir i comentar textos poètics llatins en la seva forma original; o, alternativament, si aconsegueix convèncer-los que com a mínim és un repte al que no hauríem de renunciar d'entrada. Sostinc que les dificultats que aquests textos poden representar per als estudiants poden quedar compensades amb escreix pels rèdits que en podem obtenir.

És la meva impressió que certs textos poètics, particularment els de naturalesa lírica, s'aproximen més a l'univers imaginatiu i a les inquietuds d'adolescents i joves que no els textos de prosa que se solen treballar a les aules de Batxillerat i dels cursos introductoris de les Universitats. En altres paraules, l'esforç que el professor ha de fer per acostar el món virtual d'aquests textos, que en el fons parlen de sentiments universals, és menor que amb altres textos, per exemple, de naturalesa historiogràfica. Autors com ara el mateix Ovidi, Catul o Marcial²⁹ responen perfectament a aquest plantejament. D'altra banda, l'actualitat i vivacitat d'aquests textos pot representar un estímul afegit per a l'estudi del llatí i la seva literatura; pot ser, en segon terme, una manera més amena d'interioritzar els continguts gramaticals que convingui impartir. M'atreveixo fins i tot a suggerir que treballar amb textos més afins als alumnes podria ser un primer pas per desfer els prejudicis que envolten de la concepció del llatí com una matèria avorrida i difícil. Finalment, pot ser un recurs per superar l'aproximació més convencional de l'ensenyament de la literatura clàssica, tot donant-li una perspectiva vivencial i activa.

D'altra banda, com ja he apuntat, la lectura de textos poètics originals és un mitjà per enriquir els coneixements de la llengua i la literatura llatina, i per intentar mostrar, encara que sigui a un nivell molt elemental, la versatilitat de la llengua llatina per a l'expressió poètica (el díctic ovidià és justament emblemàtic en aquest sentit);³⁰ però sobretot és, em sembla, un mitjà privilegiat per aprendre a llegir amb competència i poder proporcionar als alumnes instruments per llegir i comprendre millor altres obres literàries.

Em sembla, a més, que el tipus d'adaptació proposat té l'avantatge de propiciar l'ús de l'oralitat dins de l'aula, cosa que facilita l'assimilació de les estructures gramaticals i del vocabulari,³¹ per acabar, finalment, accedint a l'original i intentar apreciar-lo des de tots els punts de vista. En últim terme, espero que aquesta proposta pugui contribuir a la necessària i contínua adaptació al medi³² de la docència dels nostres mil·lenaris estudis.

²⁹ A més, algunes de les seves composicions, pel seu estil, es presten particularment bé a adaptacions imaginatives que anticipin i preparin la lectura del text original. Tampoc es tracta d'autors particularment difícils a nivell de llengua.

³⁰ Cf. Kenney 2002, 27.

³¹ Cf. Mut 2017.

³² Prefereixo, molt conscientment, no parlar d'"innovació", ja que una disciplina històrica com la nostra sovint els progressos poden ser una adaptació o exhumació d'iniciatives passades. Dic això tenint en ment, per exemple, els utilíssims manuals anglosaxons de finals del s. XIX i primers del s. XX i, en particular, les múltiples i valuoses iniciatives de W. H. D. Rouse.

Bibliografia

- Michael VON ALBRECHT, Hans-Joachim GLÜCKLICH (2007), *Interpretationen und Unterrichtsvorschläge zu Ovids »Metamorphosen«*, Göttingen (Kommentare für den Unterricht. Consilia 7).
- Michael VON ALBRECHT (1997), *Historia de la literatura romana I*, versión castellana de D. Estefanía y A. Pociña Pérez, Barcelona.
- Hugo BLÜMNER (1911), *Die römischen Privaltertümer*, München.
- Franz BÖMER (1976), *P. Ovidius Naso, Metamorphosen*. Kommentar. Buch IV-V, Heidelberg.
- Glòria BORDONS, Ana DÍAZ-PLAJA (2004), *Ensenyar literatura a secundària: la formació de lectors crítics, motivats i cultes*, Barcelona.
- Pietr BURMAN (1727), *Publii Ovidii Nasonis Heroides, Amorum lib. III, Artis Amatoriae libri III, Remedia Amoris, Medicamina Faciei, Halieutica, Epicedeon Drusi Caesaris, A. Sabini Epistolae III cum integris ... notis, quibus suas adiecit Petrus Burmannus*. Tom. I, Amstelodami.
- Francesc CODINA (2007), *Llengua, literatura i educació*. Lliçó inaugural 2007-2008, Vic <<http://hdl.handle.net/10854/1769>> [consulta 07-06-2018].
- Vicente CRISTÓBAL (2011), "Ovid in medieval Spain", J. G. CLARK, F. T. CULSON, K. L. MCKINLEY, eds., *Ovid in the Middle Ages*, Oxford, pp. 231-256.
- Alison G. ELLIOTT (1979), "Amores I 5: the Afternoon of a Poet", C. DEROUX, ed., *Studies in Latin Literature and Roman History*, I, Bruxelles, pp. 349-355.
- Alison G. ELLIOTT (1980), "A Note on Names: The Love Poems from Ripoll", *MLatJb* 15, pp. 112-120.
- Paolo FEDELI (1999), *Ovidio. Opere I. Dalla poesia d'amore alla poesia dell'esilio*. Edizione con testo a fronte, Torino.
- Daniel H. GARRISON (1993), *The language of Virgil: an Introduction to the Poetry of the Aeneid*, Revised edition, New York.
- Roy K. GIBSON (2003), *Ovid. Ars Amatoria Book 3. Edited with Introduction and Commentary*, Cambridge.
- Geoff HALL (2005), *Literature in Language Education*, Basingstoke.
- Stephen J. HEWYORTH (2007), *Sexti Properti Elegos*, critico apparatus instruxit et edidit, Oxonii.
- N. P. C. HUNTINGFORD (1981), "Ovid Amores 1.5", *AClass* 24, 1981, pp. 107-117.
- Edward J. KENNEY, Wendell C. CLAUSEN (1982), eds., *The Cambridge History of Classical Literature. II Latin Literature*, Cambridge.
- Edward J. KENNEY (1959), "Notes on Ovid: II", *CQ* 9, 1959, pp. 240-260.
- Peter E. KNOX (2009), ed., *A Companion to Ovid*, Malden – Oxford.
- James C. MCKEOWN (1987), *Ovid: Amores. Text and Prolegomena*, Leeds.
- James C. MCKEOWN (1989), *Ovid: Amores. A Commentary on Book One*, Leeds.
- James C. MCKEOWN (1998), *Ovid: Amores. A Commentary on Book Two*, Leeds.
- Milena MINKOVA, Luigi MIRAGLIA (2002), "Polifonia e metodo attivo nell'insegnare Marziale", *Docere* 5, 2002, pp. 13-25.
- José-Luis MORALEJO (1986), *Carmina Riuipullensia (MS. 74, Riuipullensis) / Cancionero de Ripoll* (Anónimo), Textos, traducción, introducción y notas, Barcelona.
- R. A. B. MYNORS (1958), *C. Valerii Catuli Carmina*, recognovit brevique adnotatione critica instruxit, Oxonii.

- Rosario MORENO SOLDEVILA (2011), ed., *Diccionario de motivos amatorios en la Literatura Latina (siglos III a.C.-II d. C.)*, ExClass, Anejo II, Huelva.
- Joan MUT I ARBÓS (2017), “Reflexiones entorno a la didáctica de las lenguas clásicas: qué, cómo y para qué”, *Estudios Clásicos* 151, pp. 157-177.
- Salvador OLIVA (2015), *La rehumanización del arte (Ética y estética en la literatura y las artes)*, Zaragoza.
- Nuccio ORDINE (2013), *La utilitat de l'inútil. Manifest. Amb un assaig d'Abraham Flexner*. Traducció de Jordi Bayod, Barcelona.
- Pere J. QUETGLAS (2009), “Introducció”, *Cançoner de Ripoll*, introducció de P. J. Quetglas, traducció de J. Raventós, Martorell.
- Frederic J. E. RABY (1934; 1957²), *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages*, II, Oxford.
- Antonio RAMÍREZ DE VERGER, Francisco SOCAS (1991), *Publio Ovidio Nasón. Obra Amatoria I: Amores*, Madrid.
- Antonio RAMÍREZ DE VERGER (2006²), *P. Ovidius Naso. Carmina Amatoria*, Monachii et Lipsiae.
- William TURPIN (2012), *Ovid: Amores Book 1*, Dickinson College Commentaries, Cambridge
<<http://dx.doi.org/10.11647/OBP.0067>> <<http://dcc.dickinson.edu/ovid-amores/amores-1-5>>
[consulta el 07/06/2017]

Curriculum

Pere Fàbregas Salis és doctor per la Universitat de Barcelona amb una tesi titulada *Edición crítica y comentario textual del libro X de las Metamorfosis de Ovidio* (2016). Actualment és Professor Associat al Departament de Filologia Clàssica, Romànica i Semítica de la Universitat de Barcelona.
